

DIFFÚZIÓ ÉS AUTOCHTON FEJLŐDÉS A KARÁCSONYI TUSKÓ PÉLDÁJÁN

Kiss Mária

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A magyarországi délszláv lakosság karácsonyi szokásai között előfordul egy olyan szokáselem, amelynek időben és térben szerteágazó kapcsolatai mutathatók ki Európa jól körülhatárolható területein, illetve etnikumainál. Az említett szokáselem az ún. karácsonyi *tuskóégetés*. Lényege az, hogy karácsony vigiliáján meggyújtottak egy *tuskót*, *farönköt*, *fatörzset*, – ezek mindegyikét különböző elnevezéssel illeték, attól függően, hogy milyen nyelvi környezetben fordult elő a szokás. Ismert elnevezései: the yule log /angol/, Het kersblok /holland/, la buche /francia/, der Weihnachtsklotz /német/, il ceppo /olasz/, badnjak, panj /szerbhorvát/, Christoxylo /görög/, gräupacken /svéd/. Mondhatjuk, hogy a tuskó, illetve az égetés utáni maradványainak mágikus ereje átívelt a gazdasági év egész időszakán. Mágikus ereje elsősorban a termékenység-varázslásra, a gyarapodás elősegítésére, az ember és állat egészségének biztosítására irányult.

Szükségesnek tartom a szokás néhány változatának bemutatását a magyarországi délszlávok egykori gyakorlata alapján.

Az ünnepi előkészületek férj-feleség munkamegosztása szerint, amikor a gazdaasszony a különféle kalácsok elkészítésével foglalkozik, a család fő kimegy az erdőre, kiválaszt egy alkalmas fát és kivágja a *badnjakot* a ledöntött fa törzséből. Alapvetően fontos, hogy ne puha, hanem kemény fa – tvrdo drvo – legyen, Kocsin – na kolima – vagy vállon – na ramenu – való hazaszállításából arra következtethetünk, hogy különböző nagyságú lehetett, illetve hogy eredetileg a teljes törzset hazavitték *badnjak*nak. A nyitott konyha – otvorena kujna – tűzpatkáján – na banku – égették. Egyes családoknál a legrégebb emlékek szerint már Badnji dan reggelén, tehát Ádám-Éva napjának reggelén meggyújtották, ugyanakkor más családoknál a karácsonyesti – Badnje veče – vacsora előtt gyújtották meg és égették

másnap reggelig. "A badnjak még akkor is égett, amikor a hajnali misére harangoztak" – badnjak celu noć gori, kad zvone na jutrenje i onda.

Emlékezetük szerint némely családnál a badnjakot úgy helyezték el a régi nyílt tűzhely tűzpatkájára, hogy a fa csak középujt égett – sredina je gorila, másoknál viszont ilyen formán nem szabta meg a szokás az égetés módját és mértékét. A karácsonyesti vacsora alatt a család egyik fiatalabb férfitagja őrizte a tüzet – čuvaó je badnjak – és időnként, mintegy az egész család nevében borral meglocsolta – vinom se prelije – az égő badnjakot. Vacsora végeztével ezért az őrködésért, no meg kárpótlásul azért, hogy nem vacsorázhatott együtt a többiekkel, a család idősebb tagjai megajándékozták – stariji ga darivaju.

A századforduló után, amikor szemmel láthatólag megváltozott a ház-belső és evvel együtt a tüzelőberendezés: a nyitott tűzhelyről áttértek a zárt tűzhely – sporhert – használatára s ennek következtében a badnjak-égetés szokása is nagy változáson esett át. Azóta nem mennek ki Badnji dan hajnalán badnjakért az erdőbe, hanem egyszerűen Badnji danon – tehát Ádám-Éva napján – egy nagyobb fadarabot tesznek a tűzre s azt nevezik badnjaknak. Ennek égetési idejét már nem szabályozza a hagyomány. Badnji danon bármikor éghet, funkcióját és értelmét részben elvesztette. Éppen ezért olyan rituális cselekmény, mint amilyen pl. a vacsora alatti őrzés és borral való locsolása volt korábban, ma már nem fűződik hozzá. Azonban akár részben, akár egészében égették el a badnjakot: hamuját megőrizték, mert gyógyító erőt tulajdonítottak neki. A Szeged-környéki szerbeknél a badnjak faluravivésének egyéni formája mellett egy csoportos formája is ismeretes volt. Legények és leányok vitték be a faluba a badnjakot, amelyet az utcán meggyújtottak és kólót táncoltak körülötte. A Baja-környékiek karácsony éjjelén és karácsony első napján égették a náluk *panjnak* nevezett tuskót.

Az imént említett Szeged-környéki és Baja körül elhelyezkedő szerb és horvát lakosság szoros szomszédságában élő vajdasági délszlávoknál ugyan-csak megtaláljuk a tuskó bevitelének mindkét formáját: tehát mind az egyéni, mind pedig a közösségi. A közösségi formát S. Dimitrijević a Vajdaság területéről hozott adatai alapján újabb fejleménynek tartja, ami a mi vizsgálódásaink szerint egybeesik a szokások közösségivé válásának tendenciájával.

Tágabb kitekintésben Jugoszlávia szerte ismertek a karácsonyi tuskó égetésének változatos formái. Általánosan ismert a szerbek, a crnagoraiak, és a macedónok körében; valaha elterjedt volt a szlovéneknél is, míg a horvát lakoságnál az tapasztalható, hogy egyes területeken teljesen elhagyták, más területeken viszont csak emlékei és nyomai őrződtek meg, hasonlóan az idézett magyarországi formákhoz, amelyeknél a falvakban fahasábok égetése, városokban még redukáltabb formában: ágacsckák égetése a takaréktűzhelyen.

A badnjakok száma sem volt mindenütt egyforma. A magyarországi egyetlen fahasáb vagy tuskó – badnjak, panj – égetésével ellentétben pl.

Hercegovinában mind a pravoszlávok, mind a katolikusok az ún. *Tucindanon* három badnjakot és legalább két ágat vágtak ugyanarról a fáról s az azonos fából kivágott badnjakokat égetés közben a saját fájukról vágott két ággal piszkálgatták. Ezzel szemben Szerbia középső részén Hercegovina előterében annyi badnjakot vágtak ki, ahány férfitagja volt a családnak, ugyanúgy Boka-Kotorskában is, de itt eggyel többet, amelyet a "gyarapodásnak" ajánlottak. Boka-Kotorska és környéke azért is megkülönböztetett figyelmet érdemel a mi szempontunkból, mert a karácsonyi badnjakok mellett ugyanilyen számban – tehát a család férfitagjai számának megfelelően – vágtak ki badnjakokat újévre és háromkirályok napjára is. A badnjakokat és a házakat egyként babérrel, borostyánnal és olajágakkal díszítették. Srećečka Župában három, Kosovón csak egy vagy két badnjakot vágtak ki. A samodrežai /Kosovo/ muzulmán albánoknak három fájuk volt: a tölgy, a cser és az ún. jaglika, amelyet a pravoszláv karácsony előtt helyeztek egymásra, és amikor elégett, annyi zsarátnokot vontak félre, ahány féle búzájuk volt, s mindegyiknek ajánlottak egyet-egyét az elkülönített zsarátnokokból. Karácsony napján korán reggel megnézték az elhamvadt zsarátnokokat, s a keletkezett hamu mennyiségéből következtettek arra, hogy melyik fajta búzájuk hoz legnagyobb termést abban az esztendőben.

Ismét egy eltérő formájával találkozunk a badnjak meglétének a karácsonyi szokásokban Hercegovinában. Itt a pásztorok az előbb már említett *Tucindanon* vesszőket szedtek, ezeket Badnji danon – Ádám-Éva napján – feldíszítették borostyán ágacskákkal, körültekerték piros selyemmel, s ezek voltak az ún. "čobanski badnjaci" – pásztorok badnjakai. Boka-Kotorskában ismeretes volt egy ehhez hasonló szokás: régebben a pásztorok Ádám-Éva napjára olajágakat és szőlővenyigéket fontak össze, piros fonállal átkötötték s ezekkel a fonásokkal minden állatot megérintették, majd utána a fonásokat eltették az istállóba az állatok közelébe.

Az eddigiekben ismertetett délszláv adatok bázisán végzett elemzések alapján különféle, egymásnak bizonyos fokig ellentmondó nézetek alakultak ki. Így pl. abból a tényből, hogy a badnjakot kesztyűben vágják, fogják és viszik vagy törölközőbe tekerik; hogy élőlényként kezelik, s hogy meghajolnak előtte; hogy megajándékozzák, búzával szórják meg s ételmet helyeznek rá, S. Trojanović azt feltételezi, hogy a badnjak egyfajta fétis ill. védelmező. L. Schroeder és mások szoláris jelentőségére utalnak és a badnjakot a napkultusszal hozzák kapcsolatba t.i., hogy a téli napforduló idején, amikor a nap ereje a leggyengébb, erejét a badnjak égetésével /meggyújtásával/ kell erősíteni. G. Bilfinger és W. Mannhardt szerint a badnjak tüze elhárító és tisztító erejű /mint amilyenek az egyéb tüzek is/, antik eredetű, kapcsolatban van a calendek-kelel és a vegetáció démonával. V. Čajkanović viszont már bizonyos fajta istenségnek tekinti a badnjakot, amelyet azért égetnek el, hogy ismét föléledjen, s ennek érdekében a badnjakból megmaradt üszköket kiviszik a földekre és a kertekbe s ott szétszórják. Végül mivel badnjaknak általában tölgyet választanak, amely a mitológia szerint a Mennydörgő, pl. Perun fája, a badnjakot is kapcsolatba hozzák a mennydörgés istenével /pl. L.

Schroeder/ B. Drobnjaković pedig azt feltételezi, hogy a badnjak kapcsolatban van a halottkultusszal is.

A badnjakégetéssel kapcsolatos különféle elméletek és vélemények összességéből – s nem utolsósorban a konkrét előfordulási adatok ismeretében – M. Gavazzi elfogadhatónak tartja, hogy keletkezési helye a Földközi-tenger vidékére tehető, és hogy a római kultúra, amely magába fogadta – távolabbi tájakra el is terjesztette. Ő is úgy látja – B. Drobnjaković-tal egyetemben –, hogy bizonyos szálak révén a halottkultusszal is kapcsolatban van. Figyelmeztet arra, hogy minden további, a hosszú évszázadok során rárakodott elemnek a szétválasztása még nehéz feladatot ró a jövő kutatóira is.

M. Gavazzi fél évszázaddal ezelőtt leírt figyelmeztetése természetesen nem múlt el visszhang nélkül. A karácsonyi tuskó égetésének elterjedési problémáival, nyelvészeti kérdéseivel, interetnikus kapcsolataival és a belőle fejlődött egyéb szokások variánsaival több kutató is foglalkozott. Számunkra talán a leginkább tisztázandó vele kapcsolatos probléma az elterjedés kérdése. Amint már említettük, M. Gavazzi azt feltételezte, amit korábban már E. Schneeweis is állított, hogy elterjedési területe nagyjából – egészében – egybeesik a római kultúra területével, illetve a Római Birodalom legnagyobb kiterjedésének a határaival. Véleményünk szerint ehhez párosul az a feltevés, hogy elterjedésének irányait és meglétének területeit a Földközi-tenger partvidékeinek hajózási-közlekedési sávjában kell keresnünk elsősorban. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Fekete-tenger keleti partvidékétől kezdve Skóciáig a tengermelléki területeken szinte összefüggő elterjedtségben megtalálható.

A raguzai – dubrovnikai – "Liber statutorum ciuitatis Ragusii" -ban 1272-ből azt a feljegyzett adatot találjuk, hogy a dubrovnikai polgárok között, akik "Pro Kallendis" ajándékokkal jöttek a "comes"-hez hajósok is voltak, akik "ceppot" -tuskót hoztak magukkal s belőle tüzet gyújtottak. A 17. század második felében Valvasor azt írja, hogy Isztriában nem csupán a badnjak égetése volt szokásban, hanem a badnjak élelemmel való megajándékozása is. Távolabb az Appennini- és a Pireneusi-félsziget nagyrészén, különösen Portugáliában a szokás ma is ismert, továbbá Dél-Franciaországban, /ahol chalendal- a latin calendalis-ből nevezik/, Angliában /Julelog/, Németországban /Julblotek/, Flandriában /Kersavonblotek/, Svédországban /Gräupacken/, stb.

Európában a karácsonyi tuskóégetés legkeletibb előfordulási helye a Kaukázus, illetve a Fekete-tenger keleti partvidéke, míg a legtávolabbi északi előfordulási helye Skandinávia. Nem tudjuk, hogy genetikai szempontból a két póluson előforduló karácsonyi tuskóégetés – általában a karácsonyi tűzgyújtás – szokása milyen összefüggésben van egymással. Külön-külön azonos töről fakadnak-e /feltehetően az antik kultúrából/ vagy pedig autochton fejlemények-e?

Az Európa nagy részére kiterjedő, eddig felsorolt adatainkat további a délszláv kutatás által még figyelembe nem vett adatok egészítik ki a törté-

neti Magyarország egyes területeiről. Történetileg hozzánk legközelebbi időből származik az az adat, amelyet Szendrey Zsigmond jegyzett fel Szalontai jeles napok c. dolgozatában. Az Ethnographia 1916. évi kötetében 73-80. /azt írja: "December 25, karácsony, két karácsony köze. Nálunk, minden tekintetben a legnevezetesebb időpont. Szenteste a cselédség /t.i. a nagyszalontai népnyelvben és szóhasználatban századunk elején cselédség alatt még a család tagjait értették/ egy fatuskót hoz a szobába, melyet a gazda e szavakkal tesz a tűzbe: *Áldott legyen a Krisztus születésnapja, a gazdasszony meg szalmát hoz be és annak egy részét a tuskóra teszi, a másikat meg elteszi, hogy majd kotlója alá rakja, mert az csak azon fog jól költeni: a tuskó maradványát pedig majd csak a következő karácsonykor égetik el egészen.*"

Véleményünk szerint a 18-19. században fennállott Tisza-Maros-közi szerb határőrvidék délszláv lakossága, szoros egymásmellettiségben, majd együttélésben a magyarsággal – adhatta át a karácsonyi tuskó bevitelének és égetésének az itt leírt s a délszlávhoz viszonyítva redukáltnak tekinthető formáját.

Előkerült egy jóval régebbi korból származó tuskóégetési adat az erdélyi szászok szokásanyagából, amelyet Wallner /i.m. 189./ említ. E szerint az erdélyi szászok néprajzi szigetében az újabb időig is szokásos a karácsonyi fatönk: a *Chrästholtz* vagy *Chrästknoen* égetése. A szokás eredetét vizsgálva, K. Mantel annak a véleménynek adott kifejezést, hogy az erdélyi szászok ezt a szokást az Alsórajna-Mosel vidékről való elvándorlásukkor vitték magukkal új, magyarországi /erdélyi/ hazájukba és évszázadokon át megtartották.

Ide kívánczik annak a megemlítése, hogy a 18. század folyamán Angliából Amerika területére átköltözött lakosság szintén magával vitte a karácsonyi tuskóégetés szokását, az ottani akkor még nyitott tűzhelyes építkezés világába. /Az adatait Kronfeldre hivatkozva K. Mantel idézi./

A magyar népi kultúrában a karácsonyi tuskóégetés eredeti formájának nincs nyoma. Van azonban egy feltehetően belőle sarjadt másodlagos fejleményű szokás, amely már nem karácsony vigíliájára esik, hanem az egész karácsonyi időszakra: ez az úgynevezett palázolás vagy parázsolás.

A magyar palázolás kifejlődésének ismeretéhez szükséges, hogy a karácsonyi délszláv szokások egy fontos szereplőjének a polázajniknak vagy polazniknak az alakját szemügyre vegyük. Tudniillik Badnji dan reggelén a családfő és a gazdasszony rituális szereplése mellé felsorakozik a családon kívüli első látogató: az ún. polázajnik szerepe.

Vuk Stefanović Karadžić szerint: položajniknak nevezik az első Badnji dani látogatót, akinek nagy fontosságot tulajdonítanak, mert azt kívánták tőle, hogy szerencsét hozzon az egész évre a ház lakóinak. Ezért az első látogató szerepére alkalmasnak vélt személyt kiválasztották és házanként külön-külön meghívták. Szerepe abban állott, hogy elsőnek köszöntsön be, búzáat szórjon szét a házban s az égő badnjakot megveregesse és jókívánásokat mondjon. A Buda-környéki szerbeknél a legidősebbek emlékezete szerint a polázajniknak férfinak kellett lennie, aki kora reggel beállított, megpiszkálta az égő badnjakot /žario je/, hogy a háziasszonynak sok csirkéje

legyen /da bude pilića/ és a háziaknak ráköszöntötte a Badnji dant /čestitao je Badnji dan/. Ezért megajándékozták.

A tűzpiszkálás olyan változataival is találkozunk, amikor ez a művelet kimozdott a gyermekek feladatkörébe tartozott, akik csoportosan házról házra járva megpiszkálták a tüzet, és fölköszöntötték a háziakat, jó termést, bő áldást kívántak s ezért a háziaiktól különféle adományokat kaptak. Ez a szokás bizonyíthatóan csak a szláv lakossággal együtt vagy velük szomszédságban élő magyarságnál alakult ki.